

ALISHER NAVOIY

# XAMSA



ALISHER NAVOIY

# XAMSA

*“Xamsa”ning 525 yilligiga*



Toshkent  
«Yangi asr avlodi»  
2010

**84 (5Ў)1**  
**N14**

**Navoiy, Alisher.**

Xamsa / Alisher Navoiy; qisqartirib nashrga tayyorlovchi A.Hojiahmedov; mas'ul muharrir V.Rahmonov. -T.: Yangi asr avlodi, 2010. - 348 b.

Mazkur kitobda Alisher Navoiy «Xamsa»sidagi barcha dostonlarning mazmuni bayon qilingan. Ularda shoir tomonidan tasvirlangan turli voqea-hodisalar aks ettirilgan, faqat kirish qismlari, me'yoridan cho'zilib ketgan manzaralar, monologlar biroz qisqartirilgan. Ushbu Navoiy dostonlarining nasriy talqinini o'qib chiqib alloma shoirimizning turkiy she'riyatning gultoji hisoblanmish «Xamsa» she'riy dostonlarini anglab olishingizga yordam beradi, deb o'ylaymiz.

**ББК 84 (5Ў)1**

**Qisqartirib nashrga tayyorlovchi:**  
Anvar HOJIAHMEDOV

**Mas'ul muharrir:**  
Vahob RAHMONOV

ISBN 978-9943-08-549-7

© «Yangi asr avlodi», 2010-yil. 348 bet

## BUYUK BADIY OBIDA

O'rta asrlar Sharq adabiyoti, xususan, forsiy va turkiy she'riyat rivojida «Xamsa»chilik an'anasi alohida ahamiyatga ega bo'ldi. Bu an'ananing boshlanishiga buyuk ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviyning XII asrning ikkinchi yarmi va XIII asr boshida yaratgan «Maxzan ul-asror» (1174 — 1177), «Xisrav va Shirin» (1181), «Layli va Majnun» (1188), «Haft paykar» («Etti go'zal», 1197) hamda «Iskandarnoma» (1199 — 1201) dostonlari asos bo'lib, ular keyinchalik ijodkor vafotidan so'ng «Xamsa» (arabcha «beshlik» degani) yoki «Panj ganj» (forsiy tilda «Besh xazina» ma'nosida) nomlari bilan yaxlit kitob holida juda keng tarqalgan, turli tillarga tarjima qilinib, shuhrat topgan edi. Mazkur kitobdan o'rin olgan alohida dostonlar bir necha shoirni shu mavzudagi yirik poetik asarlar yozishga ilhomlantirgandi.

1253-1325 yillarda yashab ijod qilgan Xisrav Dehlaviy o'zining fors-tojik tilidagi «Matla ul-anvor» («Nurlarning boshlanishi»), «Shirin va Xisrav», «Majnun va Layli», «Hasht bihisht» («Sakkiz jannat») va «Oinai Iskandariy» («Iskandar oynasi») nomli beshta dostonini yaratib, Nizomiy «Xamsa»siga to'la javob yaratdi va bu an'ananing boshlovchisi bo'lib maydonga chiqdi.

XV asrda yashagan aksariyat shoirlar «Xamsa»ga o'xshatma bitishga harakat qilgan bo'lsalar ham, ko'plari bir yoki bir necha asar yaratishga erishdilar. Chunonchi, Mavlono Ashraf, Mavlono Abdullo, Kotibiy Nizomiyning bir qator dostonlariga javob bitgan bo'lsalar, Mavlono Faseh Rumiy uning «Maxzan ul-asror»iga, Xoja Hasan Xizrshoh «Layli va Majnun» dostoniga o'xshatma dostonlar yozishgan. Lekin ikki buyuk ijodkor: Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiygina to'liq «Xamsa» yaratishga erishdilar.

Jomiy asari beshta emas, yetti dostonni o'z ichiga olib, «Dengizlar siri», «Lujjatul asror» (875 — 876 h.), «Tuhfatul ahror», «Sabhat ul-abror» (887 h.), «Yusuf va Zulayho» (888 h.), «Layli va Majnun» (889 h.), «Xiradnomai Iskandariy» («Iskandar hikmatnomasi») (890 h.) dostonlaridan iborat bo'lib, «Haft avrang» («Etti taxt») deb ham ataladi.

Yuqorida nomi keltirilgan asarlarning barchasi o'sha davr an'anasiga muvofiq fors-tojik tilida bitilgan edi. Natijada ularni shu tilni biladigan kitobxonlargina o'qib, boshqa xalqlar vakillari ulardan bebahra qolar, ba'zan tarjima orqaligina bu go'zal obidalardan bahramand bo'la olardilar.

Alisher Navoiy 1483 yilda bu murakkab ishga kirishib, ikki yarim yil ichida «Hayrat ul-abror», «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun», «Sab'ai sayyor», «Saddi Iskandariy» dostonlaridan tashkil topgan «Xamsa» kitobini eski o'zbek tilida yaratib, jahon adabiyotini bezavol va betakror buyuk asar bilan boyitdi.

Nizomiy «Xamsa»siga javoblar yozish, hech bo'lmaganda, undagi ayrim asarlarga o'xshatma tatabbular bitish an'anasi keyingi davrlarda ham davom etdi. Taniqli adabiyotshunos Ye.E.Bertelsning bergan ma'lumotlariga qaraganda, «Layli va Majnun» Xusrav Dehlaviydan boshlab jami 24 shoir yaratgan fors, o'zbek va ozarbayjon tillaridagi dostonlar uchun asosiy manba bo'lib xizmat qilgan.

Mazkur asarlarda Nizomiy dostoni aynan o'zicha takrorlanavermay, har qaysi davrga xos ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy-axloqiy masalalar o'z aksini topgan, asar voqealari, timsollarga ba'zi o'zgarishlar kiritilgan, tasviriy-uslubiy tamoyillar ham bir qator yangiliklar bilan boyitilgan, badiiyluk g'oyat rivojlantirilgan, har qaysi milliy til boyliklari va go'zalliklaridan yanada unumliroq foydalanilgan.

Alisher Navoiy qalamiga mansub besh doston, shoirning ta'kidiga qaraganda, jami 30 oy — 2 yarim yil ichida yaratilgan bo'lsa-da, bu asarlarning har birini ko'p yillik ijodiy mehnatning natijasi deb qarash kerak. Zero, yoshlikdan shu ulug' maqsadni o'z oldiga qo'ygan shoir «Xamsa» yaratish ishiga avvaldan kirishgan, shu maqsadda yuzlab tarixiy, ilmiy va adabiy kitoblarni o'rganib chiqqan va ularni tadqiq etgan, bir-biri bilan qiyoslab, o'z xulosalarini ko'plab ustozlari va fikrdoshlari sinovidan ham o'tkazgan edi. Shuning uchun uning besh dostoni butun xalq manfaatlarini aks ettirgan, omma uchun asrlar davomida sevikli bo'lib qoladigan o'lmas qahramonlar qiyofalari bilan limmo-limdir.

Navoiy o'z «Xamsa»sini yaratar ekan, Nizomiy va Dehlaviylar yaratgan ayrim ijobiy qahramonlar qiyofasini keskin o'zgartirish, aniqrog'i qarama-qarshi xosiyatlar sohibi sifatida gavdalandirish usulini ham qo'llaydiki, buni jahon adabiyoti uchun ham yangilik deb qabul qilish mumkin. Chunki tarixiy shaxslarni shu xilda talqin qilish G'arb adabiyotida, masalan, Shekspir ijodida ham uchramaydi. Biz bu o'rinda, avvalo, «Farhod va Shirin» dostonidagi Xusrav qiyofasini nazarda tutaymiz. Navoiy o'z ustozlari «Xamsa»larida ijobiy fazilatlar egasi tarzida gavdalandirilgan shoh Xusravni zolim, bosqinchi, makkor, nomard hukmdor sifatida tasvirlab, tarix haqiqatiga zid boradigan qiyofada aks ettirib, o'quvchilar ommasida unga nisbatan kuchli nafrat hissini uyg'otadi.

Salafilar tasviridagi toshkesar Farhodni chinakam ma'nodagi xalq qahramoniga, sadoqatli oshiq, insonparvar, mard va qahramon yigit sifatida tasvirlanishi ham adabiyotimiz uchun yangi badiiy usul ifodasi edi. Asarda tasvirlangan barcha voqealarning yangicha mazmun kasb etishi ham doston g'oyaviy-badiiy qimmatini g'oyatda oshirib yuborgan.

Navoiy «Xamsa»si qahramonlari asrlar davomida necha-necha avlodlar uchun ma'naviyat va odobda, odamiylik va jasoratda, xalqparvarlik va saxovatda o'rnak bo'lib xizmat qiladigan yorqin badiiy siymolar bo'ldi. Farhod va Qays, Suhayl va Sa'd, Axiy va Farrux, Muqbil va Jo'na kabi betakror qiyofalar, Shirin va Layli, Mehr va Mehinbonu, Dilorom va boshqa ma'naviy barkamol ayollar timsollari Navoiy asridan boshlab hanuzgacha yoshlarimizni oliyjanob fazilatlar ruhida tarbiyalab kelmoqda. Daho ijodkorimizning Navoiy va asar qahramonlari nomidan aytilgan:

*Odami ersang, demagil odami,  
Oniki yo'q xalq g'amidin g'ami.  
...Boshni fido ayla ato qoshig'a,  
Jismni qil sadqa ano boshig'a.  
...Jahonda neki qilmish odamizod,  
Tafakkur birla bilmish odamizod.  
...Birovkim, jahonda so'zi rostdir,  
Erur dol angakim o'zi rostdur.  
...Ki har kim ayon etsa yaxshi qilig',  
Yetar yaxshiliqdan anga yaxshilig'*

kabi dono fikrlari mustaqillik davrida ham hayot darsligi bo'lib xizmat qilib, yoshlarimizni barkamol insonlar sifatida tarbiyalashimizga yordam bermogda.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, Alisher Navoiy o'z salafilari dostonlariga yuqori baho berar ekan, har bir asar muqaddimasida ulardagi jiddiy nuqsonlarni ham alohida ta'kidlab o'tib, ushbu kamchiliklarni keskin tuzatish yo'lini qo'llaydi. Masalan, Nizomiy va Dehlaviylar Bahrom, Xusrav kabi shohlarni tasvirlaganda, ularning dabdabali hayotlari, molu dunyosiyu qo'shini, toj-taxtiyu hashamati, qudratiyu imoratlarini rosa maqtab, odamlarga, masalan, Bahrom o'z malikalariga nomunosib ishlar buyurgani haqida to'xtalib, chinakam muhabbat tasviridan xoli bu asarda har ikki ijodkor xatolarini shunday deya alohida ta'kidlagan edi:

*«Bo'yla nodon uchun yozib avsof,  
Anga qilgaylar o'zlarin vassof.*

*Madhini behisob yozgaylar,  
Balki mavzun kitob yozgaylar.  
Har bir o'z ganjida ko'rub ko'p ranj,  
Qilg'ay o'z «Panj ganji»din bir ganj.  
Alloh, Alloh! Ne ganj bo'lg'ay bu!  
Sarbasar elga ranj bo'lg'ay bu!»*

Alisher Navoiy «Xamsa»si dostonlari esa puxta tuzilishi, voqea-hodisalarning izchil rivojlanishi bilan ajralib turadi. Shoir o'z asarlari qahramonlarining har bir xatti-harakatini, ichki olamini ijtimoy va ruhiy jihatdan asoslashga alohida diqqat qiladi. Har qaysi asarning boshlanish qismida qahramonlarning kelajakdagi voqealarga, qahramonliklarga, sevgi-sadoqatga, sabr-qanoatga, ilmiy-muhandislik muammolarini hal qilishga, hunar sohasiga tayyorlaydi, shuning uchun ularning faoliyatlari o'quvchida ishonch hosil qiladi. Farhod, Qays, Iskandar, Suhayl, Sa'd, Axiy kabi qahramonlar shunday fazilatlarini bilan o'quvchi muhabbatini qozonadi.

Navoiy, ayniqsa o'zi yaratgan qahramonlarning ichki dunyosini, ruhiyatini to'laqonli aks ettiradi. Farhodning Salosil qal'asidagi kechinmalari, Majnunning dasht va sahrodagi chekkan iztiroblari, Ka'ba huzuridagi noliqlari, Laylining alamli dil so'zlari, Iskandarning onasiga maktubi kabi o'nlab tasvirlarda qalb kechinmalarining dardli ifodalari g'oyat ta'sirchan ifodalangani ko'zga yaqqol tashlanib turadi.

Shoir «Xamsa»da tabiat va inson munosabatlarini eng jozibador, eng nafis, eng ta'sirchan aks ettiradi. Tabiatdagi har bir mavjudot, burjlaru fasllar, oyu yulduzlar, har qaysi o'simlik, samovot Navoiy qahramonlari tarafdori, ular uchun g'am chekadi, iloji boricha madad qo'llarini cho'zadi, qiyinchiliklarni yengib o'tishga hamdamlashadi. Majnun bog'da behush yotar ekan, gulzordagi barcha o'simliklarning uning holiga munosabatlari manzarasini eslaylik: Yoridan ayrilib gulzorda tanho yotgan Qays ko'zini ochib qarasa:

*Ko'rdi o'zini chaman ichinda,  
Sarvu gulu yosuman ichinda.  
Bulbul boshi uzra nag'ma pardoz,  
Ahvolig'a navha aylab og'oz.  
Gul holig'a chun nazora aylab,  
Gulgun yoqasini pora aylab.  
Nargis shabnamdin ashk etib fosh,  
Ahvolig'a yummayin to'kub yosh.*

*Chun ko'ksida hajrdin ko'rub dog',  
Ko'ksi uza lola kuydurub dog'.  
Zaxmi ko'kidin binafshada g'am,  
So'ziga kiyib libosi motam.  
Sunbul qilibon qaro uzorin,  
Ochib qora zulfi mushkborin.  
So'giga oqar su zor yig'lab,  
Un tortib so'gvor yig'lab.  
Sarv o'lmay mehnatidin ozod,  
Qolmay shamshod dardidin shod.*

Bu xil samimiy va ta'sirchan tasvirdan tabiatning inson zotiga hamdardligi, unga cheksiz mehribonligi mohirona chizilgani ko'zga tashlanib turadi. Shoir insonning ham tabiatga mehru shafqatini ko'p o'rinda san'atkorlik bilan ta'kidlaydi. Jumladan, Farhod o'z o'limi oldida jabrdiyda toqqa murojaat qilib deydi:

*...Sanga mandin yetibdur oncha yotliq,  
Ki yuzungdin uyotlig'man, uyotlig'.  
Gahi bag'ring bo'lub tesham g'ilofi,  
Gahi jismingda metinim shikofi.  
Yuzung yoshimga xunolud gohi,  
Damimdin boshing uzra dud gohi.  
Bori jurmumg'a tig'i avf surg'il,  
Borur chog'imda avf aylab kechurgil».*

Tabiat bilan Inson orasidagi bu xil do'stona munosabat, sadoqat, shafqat Navoiyning barcha ijobiy qahramonlariga xosdir.

Alisher Navoiy mumtoz she'riyatimizda keng qo'llanib kelgan turli xil uslublardan o'rni bilan unumli foydalanaveradi. Shuning uchun «Xamsa» dostonlarida sof realistik hayotiy hodisalar, manzaralarni ham, romantik ko'tarinki, kuchaytirilgan tasvirlarni ham, xalq og'zaki ijodiga xos xayoliy fantastik lavhalarni ham aralash holda uchrataveramiz. Masalan, Farhodning ariq qurilishidagi faoliyatida rejalashtirish, ariqni tayyorlash lavhalari haqqoniy tasvirlansa, ba'zan Farhod kuchi qudratini dalillash uchun romantik manzaralarga murojaat qiladi. Uning dev va ajdaho bilan jang ko'rinishlari esa g'oyat bo'rttirib tasvirlanadi. Boshqa dostonlarda ham shu to'rt usul birgalikda qo'llanaveradi. Bu xil sinkretik aralashlik realistik hayotiy tasvirni yorqinroq aks ettirish maqsadini ko'zlaydi.



«Saddi Iskandariy» dostonidagi qo'shinlarning to'qnashuvi, ayniqsa, yakkama-yakka olishuvlar, shohlar aro munozaralar, Iskandar devorining qurilishi o'quvchini hayotiy tasvirga ishonтиради.

«Sab'ai sayyor» dostonidagi ko'plab hikoyalar ham voqealarning rostligiga shubha uyg'otmaydi. Birinchi hikoyada Axiyning o'z xotinini Farruxga berib yuborishi har qancha g'ayritabiiy tuyulmasin, Axiyga xos yuksak insonparvarlik, uni o'limdan qutqarib qolish uchun shunday ishga qo'l urishi ham aql bilan fikr yuritgan kishiga o'ta g'ayritabiiy tuyulmaydi. «Suhayl va Mehr» hikoyasi ham haqqoniyligi bilan ko'zga tashlanib turadi.

Navoiy «Xamsa»sida yaqqol ko'zga tashlanib turadigan kashfiyotlardan yana biri dostonlarda ilmiy-hayotiy timsollarga keng o'rin berilishidir. Ilm va fan bilan bolalikdan qiziqib kelgan shoir «Farhod va Shirin» dostonida robotlar sistemasini yovuz kuchlar quroli sifatida tasvirlab, inson tafakkurining, Farhodning bu ilmiy-xayoliy jismlar ustidan g'alabasini tasvirlagan edi. «Sab'ai sayyor» dostonida Navoiy soatiga 35-45 kilometr yuradigan «Sariyus sayr» nomli ulov haqida fikr yuritadi. Bu asboblarda odamlarga tez harakat qilishga imkon beradi.

«Saddi Iskandariy» dostonida esa jahonni yorituvchi Jamshid jomi, Chin olimlari ishlagan ikki ajoyib ko'zgu, Rum donishmandlari yaratmish ajoyib jom va usturlob asboblari tasvirlanadi. Mallu qo'shinlariga qarshi Iskandar olimlari tomonidan ishlangan sirli qurol atom bombasini eslatadi.

Bunday tasvirlarni biz boshqa shoirlar ijodida uchratmaymiz. To'g'ri, shoir salafлари Iskandarning shisha idish yasatib, unga arqon ulab, suv ostida yuz kun baliqlar hayotini o'rganganini ta'kidlashgan edi, lekin Navoiy bu xil tasvir ilmiy-xayoliy timsolga nisbat berilsa, o'quvchini ishonтирамасligini his etib, shohning bu xil faoliyatini uning payg'ambarlik quvvati ifodasi sifatida ko'rsatishni ma'qulroq ko'radi.

Alisher Navoiy «Xamsa»sini tashkil qiluvchi dostonlarning har biri katta hajmga ega bo'lgan, yuksak ma'naviyat va badiiyat qonunlariga to'la amal qilingan holda yozilgan hamda boy va go'zal o'zbek tilining bor nafasini o'zida ifoda qilgan mukammal badiiy asardir. XV asr adabiy tilida yaratilgan va hozirgi zamon o'quvchilari uchun anchagina tushunilmaydigan, aniqrog'i eskirgan so'zlari bo'lgan, xilma-xil til san'atlari va uslublari qo'llangan bu obidalarni Navoiy tilida tushunish ancha mehnatni, lug'atlar ustida tinimsiz ishlashni talab qiladi. Kitob yozib tugallangan XV asrda va undan keyin ham dostonlarni o'qib anglash oson bo'lmagandirki, keng xalq ommasi qiynalmasligi uchun «Xamsa»ning ixchamlashtirilgan va soddalashtirilgan xalqona nasriy nusxalari yaratilgan. Adabiyotshunos Maxzun, Umar Boqiyning kitoblari shunday asarlardan edi.

Navoiy «Xamsa»si dostonlarini osonroq tushunish uchun o'tgan asrda ham bir necha harakatlar qilindi. Olim Sharafiddinov, Ye.E.Bertels, V.Zohidov, A.Qayumov, P.Shamsiyev,

O‘.Karimov, S.Mutallibov, A.Rustamov, S.Erkinov, N.Mallayev va boshqalar tomonidan Navoiy «Xamsa»si dostonlarining mukammal nasriy matnlari tuzilib keng tirajda nashr qilindi. Ammo o‘quvchilar, litsey va kollej talabalari hamda ulug‘ shoirning ko‘p sonli muxlislari uchun bu mukammal nasriy nashrlar ham og‘irlik qilyapti, shekilli. Har holda yoshlarimizning ko‘plari «Xamsa» dostonlari mazmunidan yaxshi xabardor emaslar. Maktablar, litsey, kollejlarda bunga imkoniyat topilmaydi — kitoblar yetishmaydi.

Shularni hisobga olgan holda biz Navoiy «Xamsa»si dostonlarining asosiy mazmunlarinigina ixcham tarzda bayon qilingan kitobchalar va ularning barchasini to‘plab bitta kitob holida tajriba sifatida taqdim etishni ma’qul ko‘rdik. Nashr etilgan asarlarning kirish va xulosa qismlari tushirib qoldirilgan, asardagi cho‘zilib ketgan ba’zi o‘rinlar: manzaralar, monologlar ixchamlashtirilgan. Bu xil yondashish dostonlarning to‘liq tushunilishiga imkon bermaydi. Ular haqida keng ma’lumot hosil qilish uchun dostonlarning to‘liq nasriy bayoni, qolaversa, albatta Navoiy dostonlarining o‘zi bilan mukammal tarzda tanishish lozim. Qo‘lingizdagi kitob esa dostonlar mazmunini osonroq tushunib olishingizga yordam beradi, xolos.

Kitob tajriba holida nashr etilayotgani uchun unda ayrim kamchiliklar bo‘lishi ham mumkin. Olimlarimiz, navoiyshunoslarimizning o‘rinli maslahatlari, Navoiy «Xamsa»sining shu xil nashrini yanada mukammalroq nashr etishimizga yordam beradi, deb ishonamiz.

*Anvar HOJIAHMEDOV*



Bu tanishuv parchasidir. Asarning to'liq versiyasi  
<https://kitobxon.com/oz/asar/1804> saytida.

Бу танишув парчасидир. Асарнинг тўлиқ версияси  
<https://kitobxon.com/uz/asar/1804> сайтида.

Это был ознакомительный отрывок. Полную версию можно найти на  
сайте <https://kitobxon.com/ru/asar/1804>